

VI

ROMEIN EN DE GESCHIEDENIS

JAN ROMEIN, *Tussen vrees en vrijheid; vijftien historische verhandelingen*; 1950.

Romein is zonder twijfel een figuur in ons geestelijk leven. Hij wordt bewonderd en hij wordt bestreden. Ikzelf, die hem al meer dan eens bestreden heb, kan tegelijk voor kanten van zijn werk bewondering gevoelen. Zijn laatste bundel is karakteristiek. Hij vertoont er zich in zijn kracht en in zijn zwakheid. Dat is inderdaad voor mij het merkwaardige, het problematieke, soms het irriterende van zijn verschijning, dat hij beide in zo hoge mate aan den dag legt. Geïrriteerdheid is geen argument, en ik hoop dan ook de opwellingen ertoe die ik mag voelen opkomen, te bedwingen. Maar geen bespreking zou mijn eigen verplichting tegenover de lezer recht doen, die de zwakheden die ik in Romein's werk meen te bespeuren, niet onbewimpeld behandelde. Het doet mij oprecht genoegen, dat ik ook van zijn kracht met warmte zal kunnen getuigen.

De bundel bevat vijftien opstellen, veelal lezingen, ontstaan in de laatste jaren van de bezetting en na de bevrijding tot en met 1948 toe. De schrijver heeft ze niet in tijdsorde maar volgens systematisch criterium gerangschikt en licht dit in zijn voorrede toe. Na een drietal van zuiver historisch-theoretische aard volgen er drie die cultuurhistorische onderwerpen behandelen, daarna drie over Nederlandse geschiedschrijvers, een tweetal over recente of actuele stof, ten slotte vier, waarin de historische allengs geheel in politieke beschouwing overgaat.

Het zal niet mogelijk zijn van alle vijftien stukken notitie te nemen. Laat mij dadelijk verzekeren, dat het zwijgen over enkele ervan niet betekent dat zij naar mijn mening niets van belang bevatten.

De studie waarin kracht en zwakheid in één bestek het duidelijkst gecontrasteerd kunnen worden, is, zo komt het mij voor, de „Schets

ener cultuurgeschiedenis van de negentiende eeuw". Op die 36 bladzijden zijn er tenminste 16 — ik bedoel een aaneengesloten passage: blz. 131-145 —, die mij getroffen hebben als wezenlijk te geven wat *ik* cultuurgeschiedenis noemen zou, en dan van goed allooi. Het gaat over de voor het tijdvak zo kenmerkende opbloei van de historische belangstelling, de historische wetenschap, de historische geest; hiermee wordt vervolgens de eveneens tot heerschappij komende evolutie-gedachte in verband gebracht. Waren dit expansie-verschijnselen, ontbinding ziet Romein in de om zich heen grijpende ontkerstening, in de verbrokkeling van de wetenschap, in de neergang van de architectuur; zo de literatuur al bloeit, het is vóór alles in de minst gebonden vorm, die van de roman. Ik zou ook hier wel de vraagtekens kunnen plaatsen, maar in zo kort bestek krijgt de schrijver toch met snelle maar rake aanduidingen vat op de realiteiten van die eeuw. Het is onmiskenbaar het werk van een man van ruime kennis en belezenheid niet alleen, maar begaafd met een fijne toets zowel als een indringende blik voor cultuurverschijnselen.

Jammer, althans zo voel ik het, dat Romein met die gave niet tevreden is, of liever, dat hij met haar niet woekert. Dat hij toegeeft (ook in dit stuk) aan zijn zucht tot generaliseren, theoretiseren, schematiseren. Het spreekt vanzelf dat daartegenover de vakhistoricus onwennig en wantrouwig staat, en zeker zal Romein op die grond mijn kritiek wel disqualificeren. Maar de vakhistoricus is niet noodzakelijk de slaaf van zijn vak, en ik verbeeld mij dat ik niet uit vakhistorische bevangenheid oordeel. Ik betreur dit contact verliezen met het concrete van de geschiedenis, omdat op die wijze de constructies het voorkomen krijgen van louter persoonlijke, willekeurige bedenksels. Pakkend op het eerste gezicht, o ja, want Romein bedrijft dit spel met grote vaardigheid, en zeker ook met overtuiging. Maar als ze de historische verbeelding al ontvonken, is het meest (zo gaat het mij ten minste) om een vuur van critiek te doen oplaaien, waarin ze verteerd worden.

Die vlotte uitspraken waarop Romein zijn betoog bouwt, zijn vaak meer de pasmunt van de ietwat geagiteerde gedachtenwisseling over de noden van onze tijd waaraan wij allen wel eens deelnemen, het zijn meer de uitingen van een contemporaine en in haar wezen vluchtige stemming, dan waarachtig historische formuleringen. „De mens van de negentiende eeuw trachtte die vrees voor de oneindigheid, die hij op de oude manier niet meer de baas kon worden, op een andere wijze te overwinnen; hij trachtte de leegte, ontstaan door het

wegvallen van de religieuze binding te vullen door *expansie*, in een krampachtige poging om als het ware die daarmee gesecculariseerde oneindigheid in zich op te nemen en daarmee om zo te zeggen onschadelijk te maken. Nu God uit zijn hart was weggevallen, moest hij de wereld in zich bergen." 't Is mogelijk. Maar kon de mens vroeger die vrees voor de oneindigheid werkelijk de baas worden? Droeg hij werkelijk God in zijn hart? Is God werkelijk uit het hart van de negentiende-eeuwse mens weggevallen? Was expansie-drang in de zin die Romein er aan hecht, niet een veel en veel ouder verschijnsel; is het niet een verschijnsel dat alle cultuurleven begeleidt?

Expansie en Ontbinding, dat zijn de twee begrippen waarop Romein's essay gebouwd is, en elk wordt uit een aantal factoren verklaard en vervolgens in zijn werking onderverdeeld. Nationalisme, imperialisme, internationalisme; liberalisme en socialisme; romantiek, realisme, naturalisme, omslaand in im- en expressionisme en neo-romantiek; rationalisme en — maar de opsomming is nog niet ten einde. En dat alles moet onder die twee gezichtspunten van expansie en ontbinding gebracht worden, zelf ingeschakeld in verschillende ontwikkelingslijnen. ¹⁾ Ik ben zeker zo vindingrijk niet als Romein, maar ik voel instinctmatig dat evengoed andere begrippenparen bedacht zouden kunnen worden. En wat de onderverdelingen en ontwikkelingslijnen betreft, 't is zeker heel vernuftig. Maar de vergelijking met het zachtgekookte ei, die ons voorstellingsvermogen te hulp moet komen, en tevens de wat dorre uiteenzetting voor het studentengehoor ietwat opvrolijken (een procédé dat in het koele zwart en wit van de druk zo slecht smaakt als datzelfde ei koud opgediend) — die vergelijking helpt mij niet om die uitdijende ellipsoïde met haar drie assen, a, b en c, in levend verband met de geschiedenis te brengen. Ik kan in zo'n schema geen enkel nut ontwaren. Mijn verbeelding weigert er zich in te laten opsluiten; en als de schrijver er mij aan zou herinneren dat hij het niet voor meer geeft dan een beeld, dan moet ik bekennen, dat ik er na enig nadenken, ook geen stimulans voor mijn verbeelding in vinden kan. Ligt dat aan haar traagheid? Of kan zij niet veeleer een goed recht laten gelden op die zekere eigenzinnigheid, die zich door zo vluchtig gefundeerde en aan eens anders brein ontsproten schema's de weg niet voor laat schrijven?

¹ Dit geldt ook voor de titel van de bundel. Tussen vrees en vrijheid heeft de mensheid van haar ontstaan af geleefd, zo vernemen wij: en onder het oogpunt van die eeuwige strijd wil de schrijver al zijn vijftien opstellen plaatsen.

Hier hebben wij, geloof ik, de crux. Romein begint aan het verkeerde eind. „Het schema van een boek in drie delen”, zo noemt hij zelf zijn lezing. Dat ik het schema verwerp, wil niet zeggen dat ik het boek in drie delen niet zou toejuichen. Overtuigen zou het mij misschien nog niet, maar ik zou geboeid zijn: daarvoor staan mij die voortreffelijke bladzijden borg waarin de schrijver enkele van zijn gedachten in de materie zelf van het negentiende-eeuwse cultuurleven uitgewerkt heeft. Ik zou leren. Ik vertrouw althans, dat hij in zo'n werk zijn algemene concepten voor mijn ogen uit de beschouwing der werkelijkheid ontwikkelen zou en zelfs als ik hun volledige samenhang of uiteindelijke strekking niet aanvaarden kon, zou ik ze dan kunnen verwerken tot deel van mijn eigen geestesbezit. Nu blijft het een verbluffend maar onvruchtbaar spel.¹

Laat mij duidelijk maken, dat in het voorgaande de nadruk vallen moet, niet op de drie delen, maar op het „voor mijn ogen uit de beschouwing der werkelijkheid ontwikkelen”. Toynbee heeft zes dikke delen geschreven, gevuld met een massa historische feiten en overtoegen met veel schijn van historische methode; maar zijn werk bewijst slechts, dat het mogelijk is, zelfs zó nog op die averechtse wijze te werk te gaan en de historie enkel maar te gebruiken ter opsiering van een cultuurphilosophische fantasie. Romein's verwonderlijke geestdrift voor dat briljante boek, dat met alle bijval van het grote publiek vermoedelijk toch in het wetenschappelijk denken weinig spoor zal nalaten², doet vrezen dat de liefde voor de algemeenheid om de algemeenheid bij hem de aandacht voor het bij-

¹ Het opstel „Democratie als voorwaarde voor sociale gemeenschapsvorming in de Westerse beschaving” (1945) levert hiervan mede een treffend staaltje. Men kan niet zeggen dat Romein het probleem te eenvoudig stelt. Al tracht hij ook hier het aan twee begrippen te onderwerpen, gelijkheid en vrijheid, waarbij dan trouwens op het laatst veiligheid en rechtvaardigheid nog komen, bij introduceert zo'n menigte van complicaties en onderscheidingen, dat men integendeel zijn gedachtengang niet dan met moeite volgen kan. Dit is op zich zelf geen kritiek, en inderdaad komen in dit stuk de ongemeenheid en fijne scherpte van zijn geest goed uit. Maar de hoofdzaak van dat betoog is ontsproten aan vernuft werkend in de ijle sfeer van het abstracte. De historische inleiding, op zich zelf schraal en wel zeer open voor kritiek (blz. 303/4 bijv.), staat eigenlijk met die hoofdzaak maar in een los verband. Heel de methode treft mij als weinig historisch.

² Mij is behalve Romein geen historicus van betekenis bekend die, bij alle bewondering voor de eruditie, de verbeelding, en het stijlvermogen, Toynbee anders dan met scepsis bekijkt. In Engeland werd er mij één genoemd als de enige die hem aanvaardt, maar een beschouwing van diens hand over het grote werk heb ik niet gelezen. Wat de sociologen betreft, Romein heeft uit een artikel van P. Sorokin een waarderende passus gelicht (blz. 105). Maar ieder die dat artikel in zijn geheel leest (het is nu, samen met mijn artikel „Toynbee's systeem der beschavingen” en met het radio-debat tussen Toynbee en mij, herdrukt in een bij de Beacon Press, Boston, verschenen boek: *The Pattern of the Past*; 1949), zal toegeven, dat de totaalindruk van Sorokin's beschouwing vernietigend is. Van een Amerikaans sinoloog, Wayne Altree (Harvard), bezit ik een (voor zover ik weet niet

zondere altezeer in het gedrang gebracht heeft en de critische zin verstikt.

In de bundel die ik bespreek, komt ook de inleiding voor, waarvan Romein de vertaling der verkorte *Study of History* heeft voorzien. Na een overzicht van „het systeem”, waarin de lust in verdelingen en onderverdelingen kan worden botgevierd, behandelt hij de vraag wat een theorie is. Daarin wordt, na zijn eerste, onbeperkt bewonderende aankondigingen vlak na de oorlog, reeds enige rekening gehouden — in de vorm van afweer natuurlijk — met de sedertdien in het licht gegeven critiek.

„Alle critiek die haar pijlen richt op het feit dat een theorie van aprioristische oorsprong is, vereenvoudigt en vereenzijdigt, schiet haar doel voorbij. . . . Wie Toynbee treffen wil, moet hem elders, moet hem dieper raken; hij zal moeten aantonen, dat zijn apriori geen gezonde ervaring was, maar het verzinsel van een krankzinnige, dat zijn vereenvoudiging de waarneembare verhoudingen uit het oog heeft verloren, dat zijn vereenzijdiging een zijde belicht heeft, waarop het niet, althans niet in de eerste plaats, aankwam.”

Dat in de geschiedenis ook de waardevolste theorieën wel een aprioristisch element bezitten, dat zij bovendien vereenvoudigen en vereenzijdigden, — wie zou het Romein willen betwisten? Ik zeker niet. Maar in wat hij zegt omtrent de wijze waarop alleen critiek op een theorie geoefend worden kan, zou ik wel verduidelijking wenssen.¹ Het heeft de schijn alsof hij wenst, dat ook de criticus zich op theoretisch terrein zal houden. Ik meen daarentegen dat de onhoudbaarheid van een theorie kan worden aangetoond door op te

in druk verschenen) opstel over *Toynbee and Chinese History*. Het woord „vernietigend” komt mij als karakteristiek hiervan onwillekeurig nogmaals in de pen. De zacht gestelde conclusie van het uitvoerige, en van begin tot eind zakelijke, stuk luidt: „The subjective bias of *A Study of History* leaves us disappointed in the hope expressed in the introduction of this paper that there might be found in the pages of this work an empirical frame of reference within which Chinese history might begin to assume meaning in general terms of the story of man on earth.” — Dit artikel was bijna voltooid, toen ik een brief ontving van een van de jongere academische geographen in Engeland, die een studie over Toynbee aan het voorbereiden is. Ook de geograaf oordeelt: „A magnificent edifice, but builded upon the sand!”

¹ Ik roemde zoëven de fijne scherpte van Romein's geest. Het vliedunne mesje wordt soms echter wat slordig gehanteerd. In de aangehaalde passage schijnt een principiële tegenstelling tussen het eerste en het tweede gedeelte bedoeld te zijn. („Elders”, en „dieper”). Men kan echter ook menen, dat de schrijver in het tweede gedeelte enkel de voorwaarden, waaronder de in het eerste vermelde operatie dient te geschieden, zoekt te verzwaren. („Verzinsel van een krankzinnige”: behoudt een theorie haar waarde, zolang men maar niet aan de geestesgezondheid van haar voorsteller behoefte te twijfelen?) — „Een apriori, een gezonde ervaring” is al een hoogst ongelukkige formulering. Is een apriori ooit een ervaring? Gaat het *per definitionem* niet aan ervaring vooraf?

merken, dat haar verdediger voor zijn adstructie gedwongen is de feiten op willekeurige of anderszins aanvechtbare wijze te behandelen. Toynbee tart uit tot een dergelijke bewijsvoering, door ieder ogenblik te verzekeren dat hij integendeel zuiver empirisch te werk gaat. Romein erkent in 's meesters werk een spanning tussen apriorisme en empirie, maar ziet in die worsteling juist zijn grootheid. Dat klinkt heel fraai, maar Toynbee zelf komt voor de aprioristische oorsprong van zijn gedachtengang nergens onbewimpeld uit, geeft integendeel almaar te verstaan, dat zijn conclusies zich aan hem eerst uit een onbevangen onderzoek van de realiteiten der geschiedenis opdringen. Als men aannemelijk gemaakt heeft, dat hij zich hier bedriegt; dat zijn beweerde feiten meest niet anders zijn dan voorstellingen, uit hun aard betrekkelijk, maar bovendien onvolledig en soms onjuist, altijd aangepast aan wat hij bewijzen wil, — dan heeft men de theorie zelf wel degelijk in het hart getroffen.

Of apriorisme fantastisch is dan wel een intuïtieve benadering van grote waarheden, dat moet ten slotte in de toepassing blijken. Constructieve en imaginatieve geesten zijn het zout der wetenschap, accoord. Ook kan men in het bij uitstek onzekere vak der geschiedenis niet verlangen, dat hun theorieën zich steeds en overal met de werkelijkheid dekken zullen, die is daarvoor van een te ongrijpbare veelvormigheid. Maar vóór men hun bouwsels en hun verbeeldingen creatief kan noemen, moeten zij niettemin de confrontatie met de feiten doorstaan.

De geestdrift van Romein voor Toynbee wordt nog verwonderlijker, als men opmerkt hoe weinig hem de strekking van dat meeslepende boek kan liggen. In laatste instantie culmineert *A Study of History* in de proclamatie van het Christendom tot onze hoogste, onze enige levenwekkende kracht. De redding van onze beschaving wordt aan het bewuste handelen van haar „dragers” onttrokken en gesteld als een genade, een wonder. Hiervan zegt Romein nu, dat het niet ter zake doet of dit „antwoord” hem bevredigt. „Waar het om gaat, is, dat Toynbee wel degelijk zijn ‘systeem’ naar de toekomst openhoudt, ongeacht het feit, dat hij de ineenstorting wel schijnt te beschouwen als reeds te hebben plaats gehad.” Geheel juist is dit niet. Het *systeem* laat ons, indien die instorting geschied is, geen hoop; maar (zoals ik overigens reeds in mijn eerste behandeling van het werk uiteenzette) buiten het systeem om, door een genade, door een wonder, kan de totale ondergang nog vermeden worden. In ieder geval erkent Romein (en ik zeg nogmaals: nu), dat Toynbee

uiteindelijk het vertrouwen in de rede mist en spreekt van de gevaren inherent aan zijn irrationele denkwijze. Maar zelfs in weerwil van dat essentieel verschil kan hij het indrukwekkend systeem niet prijs geven.

Meer dan dat. Aan heel de geschiedbeschouwing van Toynbee, als criterium voor zijn keuze van voorbeelden en gevallen, als maatstaf voor zijn beoordeling, als inspiratie van zijn wetten, ligt een opvatting ten grondslag die niet die van Romein is. Het is deze, dat de enige motorische kracht in de geschiedenis de geest is, en de enige verklaring van mislukking en ondergang het falen daarvan. Romein is zeker wel andere paden opgegaan dan die van het historisch materialisme, ofschoon hij er bij mijn weten nooit uitdrukkelijk mee afgekeerd heeft. In deze jongste bundel zegt hij in ieder geval (blz. 125), dat wat wij cultuur noemen, een wederzijdse doordringing van geest en materie is. Ook in dit fundamentele apriori verschilt hij dus van Toynbee — laat mij er aan toevoegen: evenals ik. En toch (nogmaals en toch!) blijft hij onder de ban van dat systeem, opgetrokken op een onvaste bodem met ondeugdelijk materiaal, imponerend voor het oog zeker, maar inwendig voos. Ik weet hiervoor geen andere verklaring dan dat Romein's geest weerloos staat tegenover de fascinatatie van die grootse geslotenheid, tegenover die belofte van een alomvattend schema en van een feilloze wetmatigheid.

Maar om zijn zin voor theoretiseren over, in plaats van schrijven van, geschiedenis te leren kennen, hebben wij vóór alles zijn eigen getuigenis in de rede „Theoretische geschiedenis”, waarmee *Tussen Vrees en Vrijheid* opent. Het is een verantwoording van zijn vinding van dat nieuwe vak, waarvoor hij, naast zijn oude, van de Universiteit van Amsterdam een nieuwe leeropdracht gekregen heeft. Het denkbeeld had hem al jaren door het hoofd gespeeld en in zijn in-treerede in 1939 had hij er al van getuigd. Daarop, op die rede met haar pakkende titel „Het verguisde beeld”, grijpt hij nu dan ook terug.

„Aan het voorbeeld van de geschiedschrijving over de 80-jarige oorlog liet ik toen twee dingen zien: 1e. dat de oudere historiografie van dit voornaamste complex onzer historie een „beeld” kon geven, dank zij een om zo te zeggen „geïnterpoleerde” conceptie, die de losse feiten tot een „logische” samenhang bond, hetzij omdat zij het gehele gebeuren zag als een strijd om de godsdienst, hetzij als een voor de vrijheid, hetzij ten slotte met de wordende eenheid der

natie als zingevende onder- en achtergrond, 2e. hoe in onze tijd dit beeld „vergruisd” was ten gevolge van de verwetenschappelijking der geschiedbeoefening, die in haar behoefte aan een feitelijke grondslag voor haar interpretatie steeds meer materiaal aandroeg, dit steeds minder willekeurig interpreteerde, maar juist ten gevolge van de daardoor *ad libitum* aangezwollen interpretatie-mogelijkheden, elke eenheid van conceptie en daarmee het „beeld” verloren zag gaan. Ik constateerde ten derde, dat hier een probleem lag, dat de voortgang, zoal niet der geschiedwetenschap dan toch der geschiedschrijving, ernstig scheen te belemmeren ... *het probleem der specialisering*; en ik concludeerde ten slotte, dat mij de enig mogelijke oplossing een dialectische scheen, of wil men, een homoeopathische, nl. *de specialisatie zelf tot speciaal voorwerp van onderzoek te maken.*” — Na verdere overweging bleek dit Romein een te smalle basis voor het nieuwe leervak dat hem voor de geest zweefde; hij somt dus in „Theoretische geschiedenis” nog een aantal aspecten op die onderzocht dienen te worden, maar in de passage die ik aanhaalde heeft men de kiem waaruit alles gegroeid is.

Dat betoog van het vergruisde beeld klinkt heel diepzinnig, en door de streng ingedeelde redeneertrant en stellige toon ook heel sluitend. Bij nadere beschouwing echter blijkt het uit te gaan van onbewezen en inderdaad onjuiste praemissen en feitelijk dan ook zinledig te zijn. Het heeft de logica van een droom, en de gedachte dat wij met onze theoreticus te rade zouden moeten gaan om tot een vaststaand beeld van de geschiedenis te geraken, is niet beter dan een nachtmerrie. ¹

Was er een beeld? Was er overeenstemming? Van de aanvang af waren er nuanceringen naargelang van de of wel godsdienstige of politieke instelling; dit erkent Romein zelf. Maar in het godsdienstige stond bovendien de katholieke voorstelling scherp tegenover de protestantse en weldra kwam de partijverdeeldheid onder de heersende niet-katholieken, bijvoorbeeld: de rol van Willem de Zwijger kleineren of de figuren van Oldenbarnevelt en van Leicester verheffen of verguizen. Van ons standpunt bezien mogen die strijdige voorstellingen nog overeenkomen in hun enkelvoudigheid. Maar wat wil dat anders zeggen dan dat wij er meteen het ontoereikende van gevoelen? Wat ons treft in die voorstellingen van driehonderd, twee-

¹ Reeds in 1940 werd door wijlen prof. dr H. Bolkestein op de gevaren van Romein's stelling gewezen in een artikel in *Nederlandse Historiebladen*.

honderd, honderd jaar geleden, is een genoegen nemen met oppervlakkige verklaringen, een verwaarlozen van de volheid van het leven, of voor het minst een heenlopen over problemen die ons juist interesseren. Is dat alleen het gevolg van de „verwetenschappelijking” van onze geschiedbeoefening? Is het niet ruim zozeer omdat de cultuur, waarvan de geschiedbeoefening een functie is, in onze tijd andere eisen stelt, voor andere problemen oog heeft? Is dan de aanvoer van meer feitenmateriaal, is de introductie van telkens nieuwe standpunten, met verfijningen en onverwachte omwentelingen, iets om te betreuren?

Wanneer men de geschiedenis alleen goed vindt om stof te leveren tot almaar dezelfde lofliederen op de vrijheid of op het Protestantisme of op het Katholicisme of op het vaderland of op arbeiders-enboeren, ja. Maar als men de geschiedschrijving opvat, zoals ik het in mijn *Napoleon, vóór en tegen* heb uitgedrukt, als „een discussie zonder einde”, dan niet. En alleen zo opgevat kan zij het hare bijdragen tot de gedurige vernieuwing van het cultuurleven.

Maar, zegt Romein, zie naar de resultaten! De geschiedschrijving is doodgelopen in veelweterij en specialisatie. Ze is uiteengevallen in een onoverzienbare verscheidenheid van meningen.

Het spreekt vanzelf dat de discussie onder de vaklieden zich dikwijls verliest in details, of dat zij gevoerd wordt op een plan van vooronderstelde kennis, waar de leek geen toegang heeft. Dit spreekt vanzelf, en het is goed. Want het betekent volstrekt niet dat alle of de beste vaklieden noodzakelijkerwijze in die onderlinge discussie opgaan. Er zijn er zo, ik wil het niet betwisten; maar voor zover het waar is (en men moet niet te spoedig denken dat de stille kamergeleerde zich werkelijk nooit buiten zijn kamer gelden laat), is het nog geen misstand. Erger zou zijn, als van ieder historisch geschrift verlangd werd, dat het voor de leek gemakkelijk zou zijn en hem het verleden in naar zijn bevattings of vooroordeel vereenvoudigde lijnen zou tonen. De grote waarde van de moderne geschiedbeoefening is juist, dat zij het besef van de veelvormigheid, van de oneenvoudigheid, van de onvatbaarheid van het waarachtige historische leven in onze cultuur gebracht heeft en onderhoudt. Zelfs het werk van de peuteraar, van de man die slechts aan de koks en niet aan de gasten gedacht heeft, draagt daartoe iets bij. Zijn onkreukbaarheid, zijn cultus van de methode, zijn passie voor het feit, vormen een positief bestanddeel van ons geestelijk leven; indirect is bovendien zijn productie, door het gebruik dat anderen er van maken, onmisbaar.

Want te beweren dat die kwaliteiten of geestestrekken, en dat de resultaten ook van dit werk, niet op tal van wijzen tot het bewustzijn van een breder kring worden gebracht, dat is een bewering, maar daarom nog geen feit.

Zelfs in de hoogste vorm van geslaagde geschiedschrijving gebeurt dat. Waarop berust toch die almaar herhaalde verzuchting, dat het tegenwoordig niet mogelijk meer is een geschiedverhaal te schrijven, dat door eenheid van conceptie leven zou en de lezer boeien en overtuigen? Misschien kan men zeggen, dat het besef van de samenstelling van zijn onderwerp de moderne schrijver hoger eisen stelt en hem van al te gemakkelijke oordeelvellingen wars maakt. Maar is het tegelijkertijd niet zo, dat de in onze cultuur gedrenkte lezer door enkelvoudige of onverdraagzame voorstellingen licht afgeschrikt zou worden?

Waar het punt van uitgang zo kennelijk slechts tot een dwaaltocht leiden kan, zou het tijdverlies zijn het werkprogramma van de theoretische geschiedenis in bijzonderheden te beschouwen. Maar de conclusie van de vinder van dat vak verdient nog, dat wij er even bij stilstaan. Romein eindigt met de verzekering, dat hij de theoretische historicus niet als een soort superhistoricus beschouwt. „Ervaring heeft mijn vrees te worden misverstaan versterkt.” De theoretische geschiedkundige en de „practische” (met dit laatste zijn vorser en schrijver beiden bedoeld) staan gelijk. Men begrijpt, met wat een opluchting ik arme practicus dat verneem, want zoals al bleek, maakte ook ik mij ernstig ongerust dat wij met de theoreticus te rade zouden moeten gaan om van ons onvruchtbaar vergruizen te worden genezen. Ook ik maakte mij dus schuldig aan misverstand? Maar hoor, hoe die gelijkheid toegelicht wordt. „Zij staan gelijk, zoals het machinekamerpersoneel noch boven noch beneden hèn staat, die de navigatie regelen. Zonder de eerste groep immers — waarmee ik de praktische historici zou willen vergelijken — kan het schip helemaal niet varen, zonder de tweede — die der theoretici — weet het niet waarheen het vaart en kan het rots noch ondiepte vermijden.” Dit is wel een ruw ontwaken uit de droom der gelijkheid! Ik mag dus ploeteren in de diepte van het schip, van alle uitzicht op de zee afgesloten; terwijl Romein mij vertellen zal, in welke richting? Ik had hem dan toch niet misverstaan! Hij bedoelt wel waarlijk, dat wij praktische historici niet weten waarheen, enkel maar domweg energie leveren. Ik bedoel geen disrespect tegenover de machinisten (maar hoe gevaarlijk zijn toch ook die treffende vergelijkingen

waarmee Romein zo gaarne opereert), wanneer ik tegen deze werkverdeling luidkeels protesteer. Het getuigt van waarlijk verbijsterende zelfoverschatting, wanneer een historicus die op het gebied der praktische geschiedenis niets heel bijzonders heeft gepresteerd, op grond van zijn theoretische studiën op eenmaal zijn collega's komt beschrijven als blind varende lieden, die alleen hij voor onheil kan bewaren.

Heb ik misschien, in weerwil van mijn goede voornemens, toch even aan irritatie toegegeven? De provocatie was ook waarlijk niet gering. Maar ik wil er een goedmoedige waarschuwing op laten volgen. De bestudering van theoretisch-historische vraagstukken kan haar nut hebben. Maar er een studievak voor beginners van te maken is toch werkelijk niet zonder bezwaar. Wat geschiedenis is; welke moeilijkheden zij oplevert; hoe men zich daartegen hoeden kan; hoe de grote voorgangers met hun problemen worstelden; waar hun grootheid eigenlijk in lag; — dat alles leerde men tot nog toe, niet zonder behulp van handboeken en andere aanwijzingen, al lezende en vooral al doende. Zullen deze jongelieden het nu door middel van theoretische capsules opeenmaal binnen krijgen en daarna aan de domme stokers wijze lessen uitdelen over methodologische kwesties, over historische structuur en rhythmiek, over periodisering en de rest? Beter niet.

Maar . . . heb ik het misschien toch allemaal misverstaan? In diezelfde conclusie komt het volgende zinnetje voor: „Ik weet dat met alle abstract dicteren over methode minder bereikt wordt dan met één enkele goede toepassing.” Wat mij nog wantrouwig maakt, is dat dit zinnetje stamt uit de passage bestemd om ons, praktische historici, gerust te stellen. Misschien mogen wij er even weinig aan hechten als aan de verzekering van onze „gelijkheid”. Vreemd doet ook aan, dat het met heel het verdere betoog in strijd schijnt. Want op zichzelf is dit precies wat ik zelf zou willen zeggen. „Eén enkele goede toepassing”, dat moet toch betekenen (maar weet men 't ooit met Romein? . . .): één geslaagd geschiedverhaal, één voortreffelijk staal van praktische geschiedschrijving, waarin echter een nieuwe gedachte, een nieuw levenwekkend beginsel, een nieuwe *theorie* belichaamd is. Juist. Eén geschiedwerk waarin die onzinnige scheiding, die alleen in het brein van Romein bestaat, tussen practijk en theorie der geschiedenis zegevierend overwonnen is. Eén werk in drie delen over de cultuurgeschiedenis der negentiende eeuw bijvoorbeeld.

Want hieraan houd ik vast: als hij wilde, zou hij het kunnen. Behalve de reeds genoemde bladzijden in het opstel over de negentiende eeuw, zijn er in de bundel nog een paar bijdragen, die in mij die mening bevestigen.

Ten eerste de herdenkingsrede bij de herdenking van Hoofts sterfdag in 1947. De hoge brozen die Romein voor die plechtige gelegenheid heeft aangetrokken (nadat wij hem voor de studenten op zijn pantoffels zagen), hinderen mij hier en daar wel even; ook prijst hij de mens en de geschiedschrijver haast wat al te onvoorwaardelijk. Niettemin is deze rede zonder twijfel zowel stylistisch als historisch een mooi stuk. Over Hooft en zijn werk, en ook over de tijd waarin hij het schiep, zegt hij zeer rake en soms zelfs verrassende dingen.

Minder goed te spreken ben ik over de rede gewijd aan Huizinga, ofschoon ieder die in Huizinga belang stelt, er door geboeid zal worden.

Wat Romein in Huizinga het eerst geschokt heeft, en wat hij hem nog niet vergeven kan, dat is zijn tussen onverschilligheid en afkeer zwenkend oordeel over de Russische revolutie van 1917. Wat hij in het algemeen in hem gispt, dat is zijn afzijdigheid van zijn eigen tijd. In zijn studentenjaren las hij geen krant; later maar één en bekeek de wereld door de bril van de *N.R.C.* „Echte historische belangstelling”, heeft hij geschreven, „veronderstelt een zekere losheid van het heden.” Ik heb zelf in een overigens bewonderende bespreking van Huizinga's *Wetenschap der geschiedenis* opgemerkt, dat deze de sociale functie van het vak geen recht doet. Maar een betrekkelijke waarheid bevat Huizinga's uitspraak toch wel degelijk. Voor *zijn* soort historische belangstelling gaat de stelling zonder meer op; maar men zou kunnen volhouden dat inderdaad de *echte* historische belangstelling, ofschoon met *zijn* soort niet noodzakelijk identiek, niet zonder een zeker bestanddeel van die losheid kan. Zelfs in die van Romein, wiens leer overigens precies het tegendeel is en volgens wie zekerheid omtrent het verleden slechts weggelegd is voor de historicus bewust van harmonie met de (ware) tijdgeest¹, ontbreekt het niet geheel. Als men zich herinnert, hoe anders zijn eigenlijke maatstaf is, althans, komt Huizinga er nog verrassend goed af. Woorden van lof worden hem niet beknibbeld. Toch is de eind-indruk, dat de eigen grote waarde van Huizinga als historicus en Nederlandse figuur niet tot haar recht is kunnen komen door de bevangenheid

¹ Zie *In opdracht van de tijd* („Zekerheid en onzekerheid in de geschiedwetenschap”) en mijn beoordeling daarvan in *Tochten en Toernooien*, 154 vlgg.

van zijn criticus, bevangenheid in zijn tijd, of in wat hij voor zijn tijd houdt. Zo blijkt de betrekkelijke juistheid van Huizinga's door Romein bestreden uitspraak aan hemzelf.

In weerwil van de verontschuldiging waarmee hij begon, is Romein (en 't is dat vooral wat hem nogmaals in zijn zwakheid toont) zich hiervan niet bewust. Het blijkt wanneer hij zegt: „Denkt u, mijn waarde toehoorders, niet dat ik voor mijn genoegen met zo'n nadruk over Huizinga's grenzen spreek — of denkt u het mijnentwege ook wel: de wetenschap kan zich om goed- of afkeuring niet bekommeren.”

De wetenschap! Niemand zal in twijfel trekken of de wetenschap verlangt, dat wij Huizinga's grenzen onbewimpeld zouden bespreken. Maar de *nadruk* waarmee Romein dat doet, is *zijn* zaak; evenals de mindere nadruk waarmee ik het doen zou, *mijn* zaak is. Hoe nobel klinkt die bereidwilligheid om voor de wetenschap smaad te lijden. Maar het zou eerlijker geweest zijn om juist hier nogmaals de verontschuldiging van persoonlijke gebondenheid aan het onderwerp aan te voeren. De wetenschap! Het klinkt ouderwets ook, dat beroep. Wij weten tegenwoordig immers allen het subjectieve element in onze historische oordeelvellingen of beschouwingen wel. En, zou men zeggen, Romein weet het zo goed als iemand, hij praat er ten minste herhaaldelijk en met nadruk over. Maar door de goocheltoer van het in-harmonie-zijn-met-de-tijdgeest is hij er in geslaagd (tot zijn eigen satisfactie althans) zijn eigen subjectiviteit te verabsoluteren. Door *zijn* mond spreekt toch de wetenschap.

Deze bedenking snijdt zo diep, dat ik haast ga twifelen aan het vertrouwen dat ik zoëven nog uitsprak. Laat mij nog één opstel naar voren halen, waarmee ik het weer hoop te herstellen. Het is dat over „De geest van het Nederlandse volk tijdens de bezetting”, tevoren alleen in een Amerikaans tijdschrift gepubliceerd. Het heeft mij zeer getroffen. Ik zie er een bewijs in, dat Romein met waarachtig begrip tot de werkelijkheid komen kan, als hij die zoekt. De schets van de verhoudingen en problemen is met zekere toets getroffen. Er is een man aan het woord die de tijd met zijn gemoed zowel als met zijn verstand beleefd heeft, maar het geheel is door zijn historische scholing gemerkt. Als er zwakke punten in zijn aan te wijzen, hangen die eer met de illusies van onmiddellijk na de bevrijding samen (het is vermoedelijk in 1945 of vroeg in 1946 geschreven) dan met een tekort aan realisme jegens de ervaringen onder de bezetting zelf.

Dat Romein de toekomst na de bevrijding reeds onder de bezetting met een zekere naïeveteit bezag, blijkt overigens uit de twee laatste opstellen in de bundel, „Continentale statengemeenschappen” en „Europese federatie”; en dat hij die naïeveteit nog niet heeft afgeschud, blijkt uit het feit dat hij ze thans nog aan het publiek meent te moeten aanbieden. Het zijn utopieën, zo noemt hij ze zelf althans, en verontschuldigt ze op die grond. De utopie heeft zeker haar bestaansrecht, — maar onder welke voorwaarden? Dat zij iets duidelijk maken zal, wat in het leven van alledag verborgen blijft; dat zij een gedachte wekt, die vruchtbaar zijn zou voor de toekomst. Hier nu krijgen wij heel iets anders. De gedachte, in casu de gedachte van de noodzakelijkheid van een wereldorganisatie, met een georganiseerd Europa daar ingevoegd, wordt als uitgangspunt genomen, meer is ook niet nodig, want zij bestaat reeds. Het komt nu aan op de uitvoering, en daarvoor stippelt Romein dan plannen uit. Plannen die al bitter weinig contact hebben, hetzij met de historische, of de actuele werkelijkheid. Hoe zou de wereld zich iets storen aan die nauwkeurig aangeduide indelingen en verbindingen, uitgewerkt met behulp van een grote wereldkaart en een statistisch handboek, met hier en daar een mager scheutje historische herinneringen? Er zijn duizend van zulke plannen denkbaar, het één op papier even fraai als het ander, en alle gelijkelijk slagen in de lucht. Maar zou zelfs (want ik wil Romein niet naïever maken dan hij is; ofschoon ik niet weet hoe naïef hij geweest mag zijn in 1944) zou zelfs de hier gebezigde *methode* de wereld tot een voorbeeld kunnen dienen? Ik zal het vertrouwen in de menselijke rede tegen irrationalisme als dat van Toynbee altijd voorstaan; in de toekomst van de mensheid moet de rol van de rede uit alle macht worden bevorderd. Maar door een zodanig overspannen van haar mogelijk aandeel in de regeling der menselijke zaken bewijst men aan de zaak der rede geen dienst. Te denken dat alle problemen zo luchtigjes kunnen worden behandeld en vermeesterd, — het is in flagrante strijd met alles wat ik van de geschiedenis van het menselijk geslacht begrepen heb. Het woord utopie is hier niet op zijn plaats. Wij noemen dat politieke tinnegieterij.

Ik moet de balans opmaken, en ze valt, vrees ik, niet zo voordelig uit, als ik hoopte toen ik mij tot schrijven zette.

Een figuur in ons cultuurleven, — Romein is het. Hij is het ten dele door echte begaafdheid, door zijn stijlvermogen, door de heel

eigen weg die hij zich als historicus gekozen heeft. Wij „practische” historici zijn niet zo bekrompen of blind als hij ons bij verschillende gelegenheden heeft afgemaald, maar het is ontegenzeggelijk waar, dat hij de belangstelling voor de problematiek van het vak gestimuleerd heeft, al was het alleen maar doordat hij tegenspraak heeft uitgelokt.

Maar tegenspraak is ook waarlijk wel nodig. In weerwil van de stelligheid van zijn toon en de zelfverzekerdheid en rusteloze energie die zijn optreden kenmerken, is Romein in de grond een zoeker naar houvast, een onzekere. In zijn opstellen komt die gemoedshouding dikwijls op innemende wijze uit. Vaak maakt hij zijn lezer deelgenoot van zijn intellectuele overwegingen en dan kan men hem zowel in de subtiliteit van zijn geest als in die oprechte zucht naar bevrediging voor zijn zielsnood bespieden. Maar de onzekerheid kwelt hem zo, dat zij hem ongemeen ontvankelijk maakt voor de invloed van sterker geesten.

In de geschiedenis, het vak van de onzekerheid bij uitstek, het vak waarin de menselijke geest aan alle kanten op de grenzen van zijn weten en begrijpen stuit, kan hij zijn steunpunt niet vinden. Heel zijn streven is om de geschiedenis te onderwerpen aan een steunpunt buiten haar. Aan de ware tijdgeest; aan het ene indrukwekkende systeem van wetenschap of filosofie na het andere. Marx is zijn leidsman geweest. Toen was het Toynbee, maar ook voor diens ontoereikendheid is hij thans niet geheel blind meer. De illegaliteit en de verjonging van het maatschappelijk en geestelijk leven in het bevrijde Nederland, want „de wereld was zo gemeen geworden, dat hij haar haast zou willen verlaten”, de samenwerking der volken: illusie na illusie. De wetenschap en de rede worden te hulp geroepen voor wonderen die buiten hun bevoegdheid liggen. En in iedere nieuwe phase is Romein de profeet, en spreekt met een gezag alsof hij zich nooit vergist had. Als theoreticus zal hij nu aan de geschiedenis haar richting voorschrijven.

Ik maak mij niet bezorgd, dat de geschiedenis zijn pad zal inslaan. Toch, bij het schouwspel van zijn evoluties, zoals zich dat, niet in een samenvattend werk, maar in telkens gebundelde redevoeringen en opstellen ontrolt, valt het mij moeilijk lijdelijk te blijven. Te klaar bespeur ik de aanhoudende toeleg om de traditie van geschiedbeoefening zoals ze in ons land en in heel de Westerse cultuurkring bestaat te discrediteren. De aandacht voor het concrete, het geduld tegenover het mysterie, de erkenning van het betrekkelijke, — er zal altijd een

spanning bestaan tussen die kenmerkend historische geestesgesteldheid en, laat mij niet zeggen het fanatisme of het driftig eigenbelang, maar de geestdrift, de onmiddellijke morele reactie, de hervormingsdrang die niet wachten wil. Moest de traditionele beoefening der historie die laatste neigingen van de menselijke geest verstikken, — ik zou geen historicus willen zijn. Maar zij kan ze veredelen, zij kan ze verlichten. Historisch begrip in die zin, bereidheid om aan de historische discussie deel te nemen met inachtneming van de regels, dat is een van de kostbaarste bezittingen van de moderne cultuur. Smalend spreken van „verwetenschappelijking” of „vergruizing”, waar het in werkelijkheid gaat om belangeloos onderzoek, vrije critiek, ongebreidelde strijd van meningen; de geschiedschrijving willen opsluiten in de blinde machinekamer en onder curatele stellen van welke theoretische bedenkselen ook; dat is lichtvaardig daarmee omspringen.